

Ідеї про психіку у читаному курсі психології в Київському університеті Св. Володимира представника філософсько-психологічної школи кінця XIX – початку XX століття Олексія Микитовича Гілярова

О. А. Мельник

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Corresponding author. E-mail: melnyk.phd@gmail.com

Paper received 12.10.19; Accepted for publication 28.10.19.

<https://doi.org/10.31174/SEND-PP2019-207VII84-14>

Анотація. Статтю присвячено дослідженню психологічних ідей О.М. Гілярова. Вперше науковій спільноті подається детальна інформація проведеного аналізу щодо змісту і головних психологічних ідей, котрі представлені у рукописі О.М. Гілярова. Презентується концептуальна модель філософа-психолога стосовно розуміння психіки та уявлень про психічне. Вчений доводить, що провідні погляди стосовно розуміння психіки і психічних станів наприкінці XIX – початку XX століття зводяться до матеріалістичного, спіритуалістичного й дуалістичного підходів. Показані основні джерела знань про психічне та методи його дослідження. Доводиться, що в ідеях вченого акцентування уваги зосереджується на унікальності і неповторності психічного розвитку людини.

Ключові слова: психологія, психіка, методи дослідження психіки, психічні явища.

Вступ. Олексій Микитович Гіляров народився у Москві (8.12.1856), де закінчив відділення історико-філологічного факультету (1876-1881). Навчався в Парижі у відомого психіатра і психолога Жан-Маринета Шарко, а з 1885 р. займає посаду приват-доцента Московського університету. У 1887 р. переводиться на кафедру філософії до Київського університету Св. Володимира. В університеті окрім філософських дисциплін професор викладав курс психології, про що свідчать архівні джерела. Саме тому, ми вважаємо за необхідне для відтворення вітчизняної психологічної думки, шлях її формування, становлення та розвиток у рамках філософсько-психологічної традиції, що була характерною для київської психологічної школи кінця XIX – початку XX століття видається вкрай важливим висвітлення ідей О.М. Гілярова. У збереженому рукописі академіка, який знаходився у приватній власності глибина психологічних ідей вченого є вражаючою, а презентоване розуміння про психіку, трансформацію ідей про психічне як предмет психологічної науки, закони психічного розвитку не втрачають своєї актуальності і сьогодні.

Стислий огляд публікацій за темою. Науковій спільноті О.М. Гіляров на сьогодні відомий лише як філософ і педагог, ідеї якого визнавались прогресивними, випереджаючими і тому залишались не до кінця зрозумілими у свій час. Досить тривалий період, більше ніж пів століття про вченого не було згадок. Це забуття в останнє десятиліття XX століття було перервано на сьогодні доктором філософських наук, професором Мариною Леонідівною Ткачук у результатах її кандидатської дисертації, яка була присвячена вченому як історіку філософії (1990 р.). Олексій Микитович у наукових працях Марини Леонідівни презентується як частка історії філософської культури України, який здійснив вагомий внесок до розвитку вітчизняної професійної філософії [3]. У XXI столітті О.М. Гіляров презентується не лише як філософ, а як і педагог у працях доктора філософських наук, професора С.Л. Кузьміної. Для педагогічної думки, переконана Світлана Леонідівна, дуже цінною була ідея Олексія Микитовича про людину як єдність духу і матерії, де природні інстинкти слугують глибинним

підґрунтям духовного життя, цілісність якого забезпечує могутня сила творчого Еросу та ідеї вченого щодо проблем виховання, стверджуючи, що завданням останнього є сприяння саморозвитку людини [2]. Отже, вважаємо за необхідне в світлі вищезазначеного вперше представити Олексія Микитовича Гілярова і як психолога, представника київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX століття.

Мета дослідження. Вивчення та аналіз психологічних ідей представника філософсько-психологічної школи кінця XIX – початку XX століття Олексія Микитовича Гілярова.

Методи дослідження. Методологічні засади дослідження засновувалися на комплексному використанні концептуальних підходів, принципів, загальнонаукових та спеціальних методів історико-психологічного аналізу. Наскрізними для всього дослідження стали історичний, структурно-системний, проблемно-теоретичний і критично-описовий підходи. Використовувалися загальнонаукові принципи об'єктивності, системності, історизму, принципи та засоби герменевтичної інтерпретації для розкриття змісту базових понять і категорій.

Результати та їх обговорення. Науку психологію О.М. Гіляров визначає як вчення про душевні переживання або стани, визначаючи при цьому існування різних поглядів щодо самого розуміння душевних станів.

Існує *матеріалістичний* погляд на душевні переживання, констатує професор, і такого підходу притримувався, наприклад, Теодюль Рібо (1839-1916). Згідно матеріалістичного погляду психологія зводиться до вивчення фізіологічного життя. Вважається, що фізіологічні процеси протікають і без душевних станів, тоді як душевні стани не можуть існувати без відповідних фізіологічних процесів. Психологи-матеріалісти порівнюють душевні стани зі світлом фосфору. Фосфор – нервова система; світло фосфору – психологічне явище. Як фосфоричного світла не може бути без фосфору, так психологічних явищ не може бути без нервової системи. Як фосфор може бути без світла, наприклад, червоний фосфор, так нервові процеси можуть протікати без душевних ста-

нів. “На точці зору матеріалістичної психології, - пише О.М. Гіляров, - стоять на теперішній час небагато психологів” [1, с. 4].

Окрім матеріалістичної течії, зазначає професор, в психології існує і психофізичний напрям. Психологи, котрі стоять на вказаній позиції розглядають душевні переживання паралельно з фізіологічними процесами. До числа таких психологів належить Вільгельм Максиміліан Вундт (1832-1920). Психологи цього напрямку притримуються неоднакового погляду на відношення фізіологічних процесів щодо душевних переживань. Одні примикають до матеріалістичних поглядів, вважаючи, що душевні процеси самостійного значення не мають, але висловлювати відкрито матеріалістичні погляди, що віджили себе все ж таки не наважуються. Інші схиляються у бік спиритуалізму і дуалізму душі й тіла, вказуючи на те, що душевні стани не можна вважати додатком до фізіологічних процесів, що вони мають самобутнє значення. Вільгельм Вундт, на думку О.М. Гілярова, коливався між спиритуалістичним і матеріалістичним тлумаченням щодо цієї точки зору.

Спіритуалістичний напрям, переконаний О.М. Гіляров в психології наприкінці XIX – поч. XX ст. є пануючим. Психологи цього напрямку відштовхуються від того погляду, що у людини є лише один досвід, котрий дається їй свідомістю і котрий професор називає змістом свідомості людини. “Зміст нашої свідомості, - пише професор, - розпадається на дві області – до однієї відноситься те, що ми називаємо зовнішнім досвідом, з чим спілкуємось за допомоги зовнішніх чуттів, до другої – внутрішній досвід, який ми називаємо душевний і який протиставляється зовнішньому досвіду” [там само, с. 5]. І зовнішній, і внутрішній досвід за своєю суттю, переконаний О.М. Гіляров, один і той самий психічний, духовний, внутрішній досвід, так як про зовнішній світ людина дізнається через внутрішній досвід.

Наступним напрямом в психології професором називається *дуалізм душі й тіла*. Психологи цього напрямку розглядають дух і тіло, як два різноманітних принципи. На їхній погляд, душевні стани неможливо пояснити із нервових процесів, але й фізіологічні явища неможливо пояснити виходячи з душевних переживань. Вони не заперечують, що дух і тіло пов'язані, але стверджують, що зв'язок між ними не є причинним і для людини неосяжний. Факт паралелізму душі й тіла визнається, але не пояснюється. Точка зору дуалізму душі й тіла відійшла у минуле, зазначає О.М. Гіляров, її притримуються небагато вчених. Дуалісти для пояснення взаємовідносин між духом і тілом посилаються на Бога, котрий на їх думку встановлює взаємовідношення душі й тіла. І це, вважає професор, є релігійною точкою зору, а не науковою.

Із вищезазначеного виходить, що існування всезагального погляду на душу не існує. Істота душі для людини є закритою і доводиться відмовитись від прагнення проникнути у ество душі, від вирішення питання, що таке душа і відмовитись навіть від терміну “душа”. “Виходить, - пише О.М. Гіляров, - сучасна психологія є вченням про душу без душі. Так як відмовитись абсолютно від терміну “душа” неможливо, то про душу говорять всі психологи, але, користую-

чись цим терміном, передові психологи пояснюють це тим, що він має допоміжне значення, ним позначається вся сукупність переживань, яку ми називаємо внутрішнім світом” [там само, с. 5]. І при такому стані справ психологія не може бути названа наукою про душу або про душевні явища. Наприклад, відмічає професор, Вільям Джеймс (1842-1910) у своїй книзі “Нарис психології” має на увазі те, “що ми називаємо психологією, надає лише розрізнені свідчення про душевні стани, які поки що не можливо поєднати в систему” [там само, с. 6].

Так, як у психології, продовжує професор, немає нічого достовірного, то систематичний курс психології викладати не можна. Проте О.М. Гіляров називає завданням університетського викладання – надати учням можливість розібратися у всьому тому, що пропонується сучасним станом знань. В інших галузях, де є неспростовні факти, можна притримуватись систематичного викладання. Такий стан справ є зі вступом у філософію, котрий спирається на беззаперечні факти, на узагальнення з філософських учень. У галузі психології, переконаний професор, кожна психологічна система може відстоювати справедливість своєї точки зору і якщо не існує психології в сенсі “науки про душу”, то існує наука про психологію, тобто про психологічні вчення. Таким чином, наука про психологію, констатує професор, “уособлює історичний огляд найбільш важливих психологічних поглядів від перших променів філософської свідомості до теперішнього часу” [1].

О.М. Гіляров поділяє історію психології на наступні *періоди*:

I Період. У розділі психології первісної людини відбувається знайомство з тим, як виникало уявлення про душу. Антропологія свідчить, що уявлення про душу вироблялось поступово.

II Період. Розділ психологічних поглядів східних народів – виправдовує те, про що зазначалось у першому періоді, тобто данні антропології. Східні народи стоять на відносно високому ступені розвитку, і розроблені ними психологічні уявлення подекуди співзвучні з точками зору кінця XIX – поч. XX ст.

III Період. Огляд психологічних поглядів на протязі всієї історії європейської філософії розкладається на три підрозділи: 1) психологічне вчення Давньої Греції, 2) психологія в середні віки і 3) історія нової психології.

Великої уваги надає О.М. Гіляров питанням джерел для вивчення душевного життя. Професор зауважує, що “при знайомстві з джерелами щодо вивчення психічного життя стає зрозумілим, чому в галузі психології так мало достовірного” [там само, с. 6].

Головним джерелом вивчення психічного життя О.М. Гіляров визнає *самостереження*, так як внутрішній світ людини є прямо й безпосередньо відкритим лише для неї самої. Душа є істотою явною лише для самої себе. У внутрішній світ іншої людини не можливо проникнути безпосередньо. Це можливо лише до певної міри, завдяки вираженим переживанням і за допомогою слова, письма, жестів. Безпосередньо душа відкрита лише для самої себе. Знання своєї душі є головним джерелом знань переживань інших людей. Самостереження є джерелом не лише го-

ловним, але й єдиним. Усі інші засоби щодо вивчення душевного життя зводяться до нього. Однак, зауважує професор, самоспостереження є далеко не досконалим джерелом. “Душевне життя знаходиться в потоці, - пише О.М. Гіляров, - думки і бажання змінюються; не існує такого стану, котрий би залишався у нашій свідомості невизначено тривалий час, за виключенням відносної постійності нав’язливих ідей і чуттів у божественних. У нормальних людей постійних станів не спостерігається. Вловити їх з потоку неможливо. Потік душевного життя живий; якщо вихватити з нього душевний стан, він стає віджитим” [там само]. Наприклад, вважає професор, в разі бажання людини відокремити будь-який душевний стан, необхідно поставити його об’єктом своєї думки і мати справу не з душевним станом, а лише з його відображенням у думці, котре схоже з самим душевним станом, але не тотожне, як схоже, і не тотожне зображення предмета в дзеркалі з самим предметом. Любов, ненависть, ревності так само не є розмірковуванням про любов, ненависть і ревності. Таким чином, людина спостерігає душевні стани не в наявній дійсності, а так, як вони відображаються у її думці.

Наступним джерелом у вивченні душевного життя О.М. Гіляров називає *спостереження над іншими людьми*. Воно обумовлене вираженням внутрішніх переживань. Як зазначалось вище, безпосередньо проникнути в чужу душу неможливо; при знайомстві з душевними станами інших людей, здійснюється керування аналогією з власними душевними станами. Однак, спостереження над душевним життям інших є цінним, так як урізноманітнює данні з допомогою яких можливе знайомство душевного життя людини взагалі. Але припускати, що душевний світ людей є тотожним, вважає професор, буде помилково.

Третім джерелом знань душевного життя О.М. Гіляров називає *спостереження над душевнохворими*. “У душевнохворих, - пише професор, - спостерігаються стійкі душевні стани, постійні ідеї, котрі допомагають психологу ретельно познайомитись з тими або іншими станами душі. Ненормальні явища в психічному житті є лише посилені нормальні явища” [там само, с. 7]. Наприклад, *манія величчя* є виражено перевищена висока думка про себе, *манія переслідування* – посилена підозрілість. Психологи, вважає професор, наприклад Теодюль Рібо вважають, що у ненормальних явищах немає нічого нового, чого б не було у нормальному стані, за винятком того, що в них усе проявляється яскравіше. Ненормальні стани, стверджує Олексій Микитович, психолог може також тлумачити на основі власних переживань.

Знайомство з зображенням душевного життя у письменників, головним чином у романістів також, згідно переконань О.М. Гілярова, слугує джерелом задля вивчення душевного життя. “Еміль Золя, Поль Бурже, Альфонс Доде, Антуан Прево, Лев Толстой, Федір Достоєвський, Іван Тургенєв, - пише професор, - надають тонкий психологічний аналіз, повну картину того або іншого душевного стану” [там само]. Але й у цьому випадку так само як і у попередніх джерелах знань, визнає професор, психологу необхідно зважати, керуватись власним внутрішнім досвідом і пам’ятати, що він має справу не з психологією авто-

рів, а з їх творчими здібностями.

Спосіб вивчення душевного життя, за допомоги *експерименту* в психології визнається багатьма психологами особливо цінним. Експериментальна психологія побудована на переконанні, що головним завданням психології є встановлення зв’язку між душевними процесами і відповідними їм фізіологічними процесами, що досягається за допомоги особливих пристосованих до цієї мети апаратів. “В психологічній лабораторії Вундта, - пише О.М. Гіляров, - знаходиться велика кількість приборів. Вундт – родоначальник експериментальної психології. Після Вундта нею стали захоплюватись й інші психологи” [там само].

Експериментальна психологія, вважає О.М. Гіляров, визначає швидкість душевних процесів і відношення між подразненням і відчуттям. У психологічних лабораторіях займаються дослідженням об’єктивних, зовнішніх даних, тобто зовнішніх процесів, котрі відбуваються в зовнішніх органах чуттів і в нервовій системі. Але, зазначає професор, *вивчення фізіологічного життя не проливає світла на світ внутрішній*. “Між фізіологічними процесами, - пише він, - і душевним життям лежить непрохідна прірва” [там само, с. 8]. Головним завданням експериментальної психології професору бачиться встановлення співвідношення між подразненням і відчуттям, тобто тим станом свідомості, котре обумовлено цим подразненням, і знаходження математичної формули, яка б виражала це взаємовідношення. Ця формула, вважає професор, буде здатною встановити лише співвідношення між внутрішніми процесами і зовнішніми, але не здатна з’ясувати сутність духовного життя.

Деякі психологи, відмічає Олексій Микитович, пропонують використовувати *анкети*, тобто задавати усні і письмові питання про душевні стани і на основі відповідей з’ясувати сутність душевних процесів. Однак, вважає професор, від цього методу бажаних результатів не виходить. “Між словами, - пише представник київської школи філософської психології, - котрими бажають виразити душевні стани, і самими станами немає нічого спільного. При тлумаченні відповідей психологу доводиться вдаватися до самоспостереження і на основі власних душевних переживань судити про душевне життя осіб, за якими він спостерігає” [там само].

Наприкінці XIX – початку XX століття в психології набуває великого значення течія, котра відмовляється від вивчення душевного життя і вивчає її фізіологічні прояви. Такий напрям називається *об’єктивною психологією*, його притримувався академік В.М. Бехтерев (1857-1927). При цьому, відмічає О.М. Гіляров, В.М. Бехтерев не заперечує існування душевних станів, але вважає, що вивчати душевні стани не можливо, а вивчати те, що їх супроводжує або їх обумовлює, тобто фізіологічні процеси цілком можливо, зводячи таким чином психологію до фізіології.

Висновки. Провідна психологічна проблематика О.М. Гілярова зазначена у наступних ідеях: 1) психологія визначається як вчення про душевні переживання або стани; 2) провідні погляди розуміння душевних станів зводяться до матеріалістичного, спіритуалісти-

чного й дуалістичного напрямів психології; 3) першим і головним джерелом вивчення душевного життя визнається самоспостереження, а усі інші засоби щодо вивчення душевного життя зводяться до нього; 4) другим джерелом психологічних знань є спостереження над іншими людьми, при цьому у внутрішній світ іншої людини не можливо проникнути безпосередньо, а лише до певної міри завдяки вираженням переживанням і за допомогою слова, письма, жестів; при знайомстві з душевними станами інших людей, здійснюється керування аналогією щодо власних душевних станів; 5) третім джерелом знань щодо душевного життя є спостереження над душевнохворими; у душевнохворих спостерігаються стійкі душевні стани, постійні ідеї, котрі допомагають психологу ретельно познайомитись з тими або іншими станами душі; визнається той факт, що ненормальні явища в психічному житті є лише посилені нормальні явища; 6) знайомство і аналіз витворів мистецтв, художніх творів де зображені або описані душевні прояви слугує четвертим джерелом знань; 7) п'ятим способом здобуття душевних знань пропонується використання анкет, проведення усних та письмових опитувань про душе-

вні стани і на основі цих відповідей з'ясувати сутність душевних процесів; 8) шостим способом вивчення душевного життя є експеримент, у якому головним завданням зазначено встановлення відносин між душевними процесами і відповідними їм фізіологічними процесами, що досягається за допомогою особливих пристосованих до цієї мети апаратів; 9) експериментальна психологія, встановлює швидкість протікання душевних процесів і відношення між подразненням і відчуттям; у психологічних лабораторіях займаються дослідженням об'єктивних, зовнішніх даних, тобто зовнішніх процесів, котрі відбуваються в органах зовнішніх чуттів і в нервовій системі; 10) головне завдання експериментальної психології полягає у встановленні співвідношення між подразненням і відчуттям, тобто тим станом свідомості, котре обумовлено цим подразненням та необхідності винайдення математичної формули, що виражає це співвідношення; проте зазначено, що ця формула здатна встановити лише співвідношення між внутрішніми процесами та зовнішніми і не здатна з'ясувати сутність духовного життя; 11) вивчення фізіологічного життя не проливає світла на світ внутрішній.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гиляров О. Н. Лекции по психологии. Рукопись. 1917. 82 с.
2. Кузьміна С. Л. Київська академічна традиція XIX – початку XX ст. і становлення педагогічної науки в Україні // Наукові записки. Серія “Психолого-педагогічні науки” (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). 2009. № 4. С. 51-55.
3. Ткачук М. Л. Проблема детерминации философского знания в творчестве А.Н. Гилярова // Проблемы философии. Киев, 1989. Вып. 82. С. 114-121.

REFERENCES

1. Gilyrov A. N. Lectures on Psychology. Manuscript. 1917. 82 p.
2. Kuzmina S. L. Kyiv Academic Tradition of the 19th - beginning of the 20th centuries. and formation of pedagogical science in Ukraine // Scientific notes. Psychological and Pedagogical Sciences Series (Mykola Gogol State University of Nizhyn). 2009. № 4. P. 51-55.
3. Tkachuk M. L. The problem of determination of philosophical knowledge in the work of A.N. Gilyarova // Problems of Philosophy. Kiev, 1989. Issue 82. P. 114-121.

Ideas about the psyche in a read psychology course at St. Vladimir's University of Kiev representative of the philosophical and psychological school of the late XIX - early XX century Alexey Gilyarova

O. A. Melnyk

Abstract. The article is devoted to the study of psychological ideas OM Gilyarova. For the first time, the scientific community is provided with detailed information about the analysis of the content and main psychological ideas presented in the manuscript. Gilyarova. The conceptual model of the philosopher-psychologist concerning the understanding of the psyche and ideas about the psychic is presented. The scientist argues that leading views on the understanding of the psyche and mental states at the end of the XIX - beginning of the twentieth century are reduced to materialistic, spiritualistic and dualistic approaches. The main sources of knowledge about the mental and methods of its research are shown. It is proved that in the ideas of the scientist, the emphasis is on the uniqueness and uniqueness of the human mental development.

Keywords: *psychology, psyche, methods of psychic research, psychic phenomena.*